

Cite: Kraievska, H. O. (2020). Self-Organization of the Population in the context of Development of Social Capital of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 143-159.

УДК 316.35 (477)

JEL CLASSIFICATION: J 18

Г. О. КРАЄВСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kraevskah@gmail.com

ORCID 0000-0002-0239-8855

САМООРГАНІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто сучасні особливості самоорганізації населення в Україні з позиції накопичення соціального капіталу. Метою статті є виявлення особливостей впливу самоорганізації на розвиток соціального капіталу з урахуванням напрямів сучасних трансформаційних змін в українському суспільстві. Методи дослідження: використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу для збору, обробки і систематизації результатів наукових досліджень; абстрактно-логічний — для встановлення взаємозв'язку понять самоорганізація та соціальний капітал; статистичний — для збору та систематизації даних; метод порівнянь — для виявлення відповідності обсягів динаміки різних форм самоорганізації потребам суспільства; індукції та дедукції — для обґрунтування передумов зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію. Узагальнено основні теоретичні підходи до взаємозв'язку понять соціальний капітал та самоорганізація населення. На основі узагальнень розроблено схему впливу самоорганізації на накопичення соціального капіталу, що відображає способи накопичення соціального капіталу та детермінанти самоорганізації. Встановлено взаємозв'язок понять самоорганізації населення та його соціального капіталу, реалізованого через норми взаємодії, характер цінностей та структури громадянської залученості. Доведено, що наявність достатнього рівня соціального капіталу, що має прояви в довірі, солідарності, ідентичності та відповідальності, є однією з основних детермінант самоорганізації. Виокремлено рівні самоорганізації населення з визначенням особливостей впливу соціального капіталу на кожен із них. Оцінено вплив сучасних базових структурних трансформацій в суспільстві на самоорганізацію населення в контексті накопичення соціального капіталу. Здійснено класифікації форм самоорганізації за основою об'єднання (виробничі та споживчі інтереси, цінності, територія проживання, обсяг та швидкість загроз). Проаналізовано динаміку основних форм самоорганізації населення та встановлено, що вона відображає трансформації в суспільстві, які відбуваються під впливом реформ, але її обсяги не відповідають потребам у громадській активності.

ті населення та є не результатом наявності достатнього рівня соціального капіталу, а, скоріше, реакцією на сучасні виклики в суспільстві. Обґрунтовано передумови зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію: виявлення та підтримка ініціативних груп населення, формування системи зворотного зв'язку влади з громадськістю, професіоналізація та розширення суб'єктів соціального діалогу, забезпечення від формалізації та створення прозорих умов для діяльності різних форм самоорганізації населення, підвищення кваліфікації державних службовців через формування компетентностей взаємодії з громадськістю.

Ключові слова: соціальний капітал, самоорганізація, соціальні норми, громадянське суспільство, трансформація суспільства.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. В сучасних умовах розвитку українського суспільства, перед яким стоять виклики національної безпеки, зміни характеру адміністративно-територіального управління, що існують на тлі майнового розшарування та бідності більшості українського населення, актуалізується роль соціального капіталу як чинника формування неконфліктних відносин у суспільстві на засадах довіри та партнерства. Трансформація суспільно-економічних відносин в умовах недовіри до інститутів влади та зневіри у власних силах обумовлює зростання соціальної напруги та блокування потужних ресурсів суспільного розвитку, необхідних для економічного зростання, підвищення рівня життя населення та справедливого розподілу національного доходу за результатами суспільно корисної праці. За таких обставин актуалізується необхідність дослідження інструментів розвитку соціального капіталу, де одним із головних є самоорганізація населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку та інструментам формування соціального капіталу приділено достатньо уваги в працях зарубіжних науковців У. Бейкера (W. Baker), П. Бурд'є (P. Bourdieu), М. Вулкока (M. Vulcok), Д. Джекобса (D. Jacobs), К. Джонса (K. Jones), М. Еверета (M. Everett), Д. Коулмена (D. Coleman), А. Лайта (A. Light), Г. Лаурі (G. Laurie), Р. Патнама (R. Patnam), М. Пелдема (M. Peldem), В. Радаєва (V. Radaev), Х. Флепа (H. Flep), Ф. Фукуяма (F. Fukuyama), Л. Ханіфана (L. Hanifan). Вітчизняні вчені В. Геєць (V. Geets), М. Горожанкіна (M. Gorozhankina), О. Грішнова (O. Grishnova), М. Диба (M. Dyba), Т. Заяць (T. Zayats), А. Колодій (A. Kolodiy), А. Колот (A. Kolot), В. Куценко (V. Kutsenko), М. Лисечко (M. Lysechko), Е. Лібанова (E. Libanova), В. Савчук (V. Savchuk) та багато інших також займалися різними аспектами дослідження соціального капіталу. Проблематиці впливу самоорганізації на соціальний капітал приділено значно менше уваги. Зокрема, В. Степаненко (V. Stepanenko) аналізував вплив соціального капіталу на розвиток громадянського суспільства [1]. Е. Гугнін (E. Gugnin) та В. Чепак (V. Chepak) визначають соціальний капітал як ресурс для об'єднання громадян на основі одночасного задоволення індивідуальних, групових та суспільних інтересів [2]. А. Бова (A. Bova)

охарактеризував вплив зменшення соціального капіталу на різні рівні самоорганізації та встановив, що із зниженням соціального капіталу держави зростає активність населення на рівні сім'ї [3].

Незважаючи на інтерес дослідників до проблематики соціального капіталу, огляд наукових праць засвідчив недостатній рівень розробки теоретичних аспектів розвитку соціального капіталу, насамперед під впливом різних форм соціальної активності.

Метою статті є виявлення особливостей впливу самоорганізації на розвиток соціального капіталу з урахуванням напрямів сучасних трансформаційних змін в українському суспільстві.

Новизна статті полягає в поглибленні уявлень про вплив самоорганізації населення на соціальний капітал на основі оцінки динаміки її форм в умовах трансформації суспільства. Обґрунтовано передумови, необхідні для зміцнення потенціалу соціального капіталу.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу для збору, обробки і систематизації результатів наукових досліджень; абстрактно-логічний — для встановлення взаємозв'язку понять самоорганізація та соціальний капітал; статистичний — для збору та систематизації даних; метод порівнянь — для виявлення відповідності обсягів динаміки різних форм самоорганізації потребам суспільства; індукції та дедукції — для обґрунтування передумов зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самоорганізація — це здатність системи самостійно підтримувати чи вдосконалювати рівень своєї організації під час зміни зовнішніх або внутрішніх умов її існування; діяльність з урахуванням минулого досвіду, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку [4, с. 596]. Крім того, самоорганізація розглядається не тільки як можливість підтримувати певний організаційний рівень, а й як здатність соціальної системи до спонтанного самоутворення [5].

Природу самоорганізації обґрунтовує низка теорій, серед яких: синергетика, теорії самореферентних систем [6] та автопоезису. Остання базується на теоретичних здобутках біології, адаптованих до соціальних систем. Ці теорії пояснюють принципи, стан середовища, необхідні умови виникнення та існування самоорганізації. Самоорганізацію як суспільне явище, тобто таке, яке відбувається в процесі взаємодії осіб, орієнтованих на реалізацію потреб, аналізують із різних позицій. Так, О. Конт природу самоорганізації пояснював через принцип консенсусу, згідно з яким усі елементи суспільства пов'язані між собою і утворюють єдине ціле. Тому зміни, що відбуваються з однією зі структурних складових суспільства (окрема людина, спільноти, громада, асоціація), розповсюджуються на все суспільство. За О. Контом, зростання солідарності між складовими соціальної системи

обумовлює утворення «колективного організму», а значення його елементів виникає лише тому, що вони є його складовими. З точки зору Е. Дюркгейма, самоорганізація — це результат синтезу спільних зусиль людей, котрі співпрацюють між собою та забезпечують гармонію всередині суспільства та із зовнішнім світом, утворюють нову реальність зі своїми властивостями. Г. Спенсер розглядав самоорганізацію як результат росту суспільства, ототожнюючи його із живим організмом, де будова та упорядкованість необхідна для його власного росту. Такою будовою (за Г. Спенсером) у соціальному організмі є соціальний порядок, зміна або перебудова котрого необхідна для подальшого розвитку. А збереження попередніх структур за певних умов є обмеженням для росту, тому їх руйнування корисне для суспільства.

Зв'язок індивідуального та групового в самоорганізації проявляється у використанні потенціалу особистості. Зокрема, це вольові характеристики (самоконтролю, самоуправління, самовиховання, самонавчання), характеристики активності (ініціативність, амбітність, наполегливість), емоційний інтелект, фінансові ресурси, що більше сприяють груповій самоорганізації за наявності інших, ніж їх відсутність. Цей потенціал може бути вродженим або розвиненим. Він є внутрішнім активом, який у взаємодії із зовнішніми стимулами є ресурсом для групової самоорганізації.

Недостатньо дослідженим є взаємозв'язок понять самоорганізація та соціальний капітал, їх співвідношення та взаємовплив. З'ясування цих питань дасть змогу краще зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у розвитку соціального капіталу суспільства. Дослідники по-різному співвідносять поняття соціальний капітал та самоорганізація. Здебільшого капітал розглядають як мобілізаційний або нормотворчий ресурс для самоорганізації. Зокрема, Р. Патнам акцентує увагу на особливій ролі соціального капіталу у добровільному співробітництві як рушійній силі самоорганізації населення та стверджує, що воно досягає достатнього рівня там, де накопичений значний соціальний капітал у вигляді норм взаємодії та структур громадянської залученості [7] — на противагу вимушеному співробітництву, яке виникає за умови наявності зовнішніх загроз, стрімких негативних подій або критичних ситуацій та не обов'язково потребує наявності соціального капіталу. Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як норми і цінності, завдяки яким уможливорюються колективні дії у групах як такі, що сприяють їх об'єднанню [8, с. 577]. На думку М. Пелдема, соціальний капітал є клеєм, що мобілізує додаткові ресурси суспільства. Інший науковець, Л. Поліщук, розглядає соціальний капітал як ресурс для самоорганізації та стверджує, що нестача соціального капіталу обумовлює зростання витрат через неспроможність людей самоорганізовуватись для вирішення проблем [9]. Окремі дослідники визначають самоорганізацію та кооперацію як форми конвертації соціального капіталу

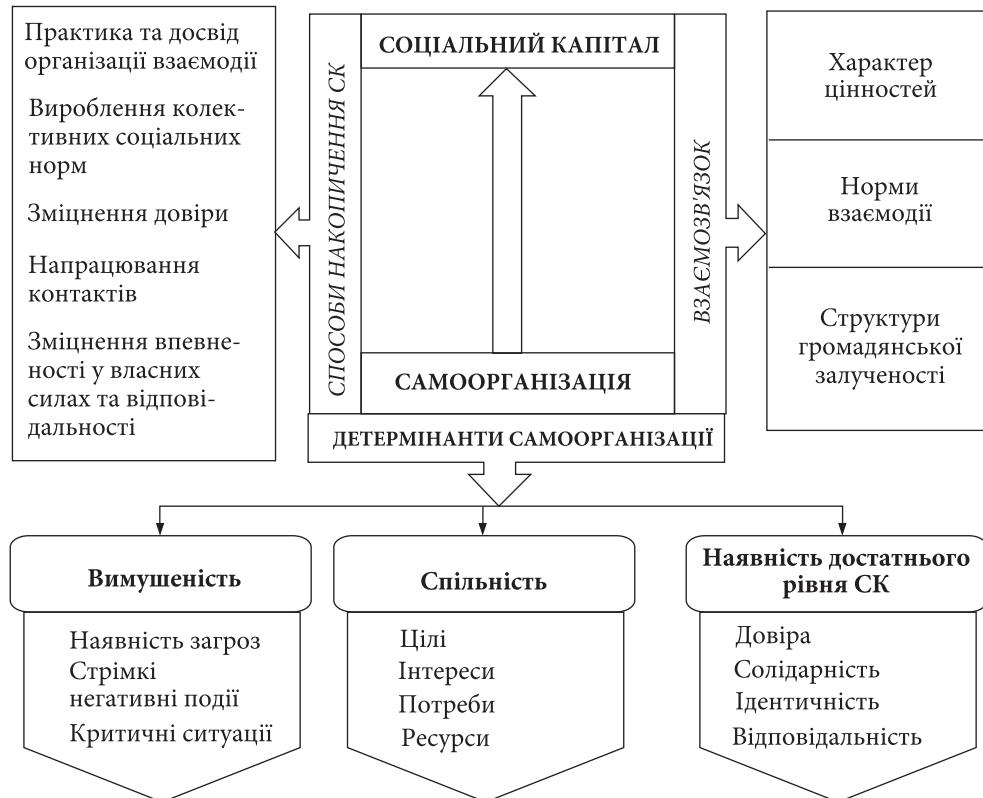

Рис. 1. Вплив самоорганізації на накопичення соціального капіталу
Джерело: розроблено автором.

[10, с. 121]. До потенціалу самоорганізації нерідко відносять довіру як складову соціального капіталу, а також солідарність, ідентичність та ініціативність [11]. Існує також точка зору, що різні форми самоорганізації є джерелами соціального капіталу [12, с. 71].

Ми погоджуємось із Дж. Коулменом, що визначає групову взаємодію як складову механізму формування соціального капіталу [13, с. 127]. З іншого боку, соціальний капітал її полегшує та стимулює. Виходячи з цього, самоорганізація може розглядатись як один з інструментів соціального капіталу через створення практики інклюзивності, в результаті чого виникають певні соціальні норми та цінності. Зокрема, корпоративні норми як різновид соціальних закріплюються у статутах громадських організацій. Норми звичаїв як правила поведінки, що багаторазово повторюються та виконуються за звичкою, формуються також у практиці відповідальної поведінки за місцем проживання та у сфері професійної діяльності. Крім вироблення соціальних норм, самоорганізація сприяє зростанню довіри, контактів та зміцненню взаємозв'язків (рис. 1).

Основою самоорганізації є спільні цілі, потреби, інтереси та ресурси, які стають доступними внаслідок об'єднання зусиль. Вона тісно пов'язана із соціальною ідентичністю, що сприяє солідарності, тобто підтримці та допомозі на основі єдності поглядів, цілей, стандартів. Звичайно, самоорганізація може виникати й без цих атрибутів, поява її може бути обумовлена ситуативною спільністю інтересів, підкріпленою доступними ресурсами: грантами, дотаціями, фінансовою допомогою з боку меценатів.

Розвиток самоорганізації населення можуть спричинити масштабні виклики в країні (суспільно-політичні, екологічні, соціально-економічні, воєнно-політичні) на тлі неспроможності держави успішно виконувати окремі функції. Саме так виник волонтерський рух в Україні, що був реакцією суспільства на збройний конфлікт на Сході країни на тлі слабкої оборонної функції держави. Накопичення соціальної напруги, яка виливається в акції протесту та громадської непокорі з часом може надати нових поштовхів для розвитку самоорганізації населення.

На індивідуальному рівні самоорганізація сприяє розвитку особистості, спрямованому на задоволення постійно виникаючих потреб та досягнення певного місця в суспільстві шляхом реалізації активного плану дій, а досягається — через самовиховання, самонавчання та самоконтроль. Носіями соціальної самоорганізації є люди з підвищеною соціальною відповідальністю [14, с. 248]. Саме на цьому рівні за рахунок самоорганізації здійснюється сприйняття та засвоєння соціальних норм, що мають пріоритетне значення для розвитку соціального капіталу.

Групова самоорганізація виникає за умови, коли очікувана особою цінність у групі може перевищувати цінність, отриману самотійно, з урахуванням зусиль, затрачених на взаємодію (компроміси та поступки). Фактично якість самоорганізації на індивідуальному рівні впливає на її якість і масштаб взаємодії на груповому. На національному рівні самоорганізація є базою для розвитку громадянського суспільства. Воно виконує упереджувальну функцію, яка спрацьовує в умовах накопичення соціальної напруги, висуваючи вимоги до влади щодо вирішення соціальних проблем. Таким чином, політика держави, орієнтована на створення умов для розвитку громадянського суспільства, його стимулювання та підтримку, трансформується в спосіб реалізації домовленості та узгодження спільних дій, спрямованих на захист соціальних інтересів. Цей тип політики легітимізує владу й забезпечує еволюційний, а не революційний розвиток країни, цим само зменшуючи соціальні та безпекові ризики. Усвідомлення того, що індивідуальні інтереси можна реалізувати тільки за умов неконфліктності суспільним, прискорює процеси формування соціального капіталу. Тому самоорганізація населення розвивається за умов достатньої концентрації соціального капіталу в суспільстві. Соціальний капітал сприяє функціональній рівновазі у взаємодії активної громадськості та держави.

На сучасну самоорганізацію населення впливають базові структурні трансформації в суспільстві, насамперед, послаблення вертикальної і посилення його горизонтальної структури в аспекті розвитку соціальних мереж. З одного боку, соціальні мережі технічно сприяють об'єднанню людей навколо певної проблеми, дають змогу великій кількості осіб за короткий проміжок часу самоорганізуватись і вийти на акції підтримки чи протесту певних дій влади. Швидкість організації, масовість охоплення — це ті переваги, які дає інформаційна відкритість суспільства. З іншого боку, інформатизація суспільства збільшила кількість дезінформації, що дезорієнтує особистість, робить її вразливою до маніпуляцій та вимагає додаткових компетенцій критичного мислення, оцінки достовірності, здатності її пошуку тощо. Крім того, ідеї самоорганізації нерідко зміщуються в площину намірів досягти популярності шляхом звинувачень опонентів та неконструктивної критики. Навряд це сприяє ефективному вирішенню соціальних проблем. Крім того, українське суспільство стикається із складною дилемою, яка проявляється, з одного боку, в стандартизації гуманітарних сфер життя на індивідуальному рівні, а з іншого — у порушенні принципів рівності, що загострює почуття збереження соціальної справедливості [15, с. 40].

Зазвичай самоорганізація населення активізується навколо вирішення соціально значущої проблеми, яка може об'єднувати широке коло громадян за такими критеріями:

- за територіальною ознакою, наприклад, місцем проживання з утворенням різних органів самоорганізації населення (ОСН, ОСББ);
- за швидкістю та масштабом, зокрема, в умовах стихійного лиха чи екологічної катастрофи (неформальна волонтерська діяльність громадян);
- виробничі та споживчі інтереси (кооперативи, спілки споживчих товариств, акціонерні товариства тощо);
- цінності (благодійні, релігійні організації, політичні партії).

Під впливом трансформаційних змін у суспільстві змінюється й структура основних форм самоорганізації населення. За 2015—2019 рр. відбувся найбільший приріст громадських і благодійних організацій — як реакція на запит суспільства. На 12,1 % зросла кількість органів самоорганізації населення (ОСН), що є очікуваною у зв'язку із реалізацією адміністративно-територіальної реформи (рис. 2). В абсолютному вимірі у 2019 р. ОСН налічувалось 1572, кількість різних типів населених пунктів (міст, селищ міського типу, сіл) становила 29720, а об'єднаних територіальних громад — 823 одиниці. Враховуючи, що ОСН — представницький орган населеного пункту або його частини, то співставлення абсолютних показників наявних адміністративно-територіальних одиниць та ОСН свідчить про невисоку громадську активність на місцевому рівні.

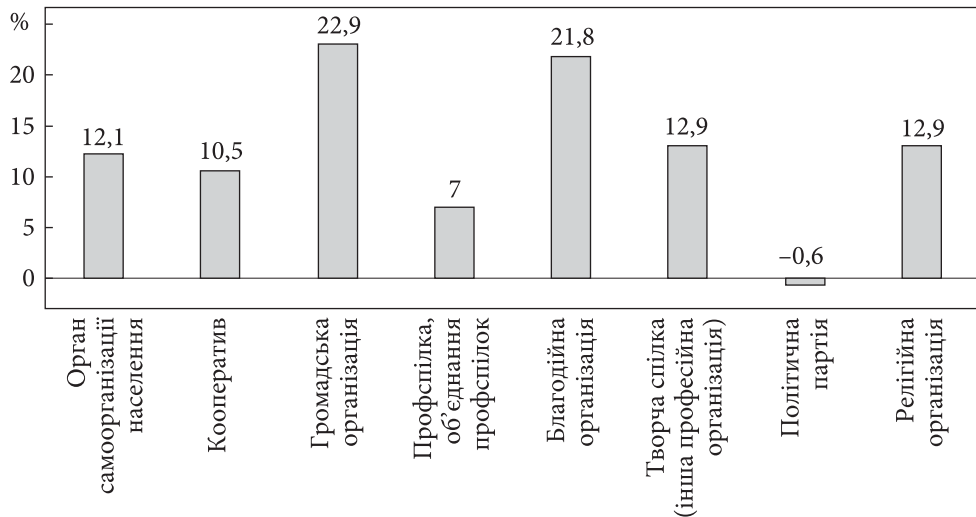

Рис. 2. Динаміка основних форм самоорганізації населення, 2015—2019 рр., %
Джерело: розраховано за: [16].

Питання накопичення соціального капіталу на рівні територіальних громад є стратегічним завданням в умовах децентралізації. З цією метою слід удосконалити нормативно-правове середовище, яке сприятиме зміцненню комунікації між місцевою владою та жителями. Зокрема, унормувати питання обов'язковості створення статутів територіальної громади, уніфікацію їх структури, визначення форм і способів взаємодії між жителями громади та місцевою владою, їх черговість та періодичність; ввести міжнародні стандарти державного управління та визначити наслідки за невиконання процедур і стандартів. Важливим є поширення практики співфінансування проектів місцевого розвитку.

Необхідно зазначити, що кількість кооперативів за досліджуваний період зросла на 10,5 %, а це не відповідає реальним потребам агропромислового комплексу, де кооперування є одним із механізмів стабілізації економічного розвитку сільських територій. Однак із 27524 кооперативів у 2019 р. сільськогосподарських обслуговуючих було лише 1286, з них діючих — 735, що становило лише 2,7 % від усіх кооперативів в країні. В умовах обмежених кредитних ресурсів важливим є створення програм та забезпечення заходів підтримки кооперативного руху, де вагомою частиною є сприяння комунікації щодо інформації про наявні ресурси, доступні для кооперації, а також поля комунікації та довіри до держави.

Рівень громадської участі та кількість громадських асоціацій є індикаторами вимірювання соціального капіталу фахівцями Світового банку. Так, кількість громадських організацій в Україні зросла за 2015—2019 рр. на 22,9 %, що пов'язано із розширенням кола громадян, які потребують

представництва і захисту своїх інтересів. Різні форми самоорганізації населення розвиваються в країні не завдяки високому соціальному капіталу, а здебільшого як реакція на існуючі в суспільстві виклики та загрози. Це підтверджує проведене в 2019 р. соціологічне опитування, за результатами якого лише 7,5 % респондентів зазначили, що залучені до активної громадянської діяльності, а 90 % громадян — що не належать до жодної з організацій, об'єднань чи партій [17].

Важливою категорією громадян, які потребують представництва своїх інтересів, є внутрішньо переміщені особи (ВПО). За даними Міністерства соціальної політики України, станом на липень 2020 р. на облік взято 1448761 переселенець із тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. На жаль, відсутня статистика кількості громадських організацій, орієнтованих на вирішення проблем ВПО, але однозначно можна стверджувати про зростання кількості громадянських організацій в Україні після 2014 р., в тому числі, пов'язане з активізацією самоорганізації населення у допомозі ВПО та індивідуальною активністю у вирішенні проблем громадян у цьому статусі.

До громадських організацій, що опікуються питаннями ВПО, належать: ГО «Громадська ініціатива», «Крим SOS», «Донбас SOS», Громадський холдинг «Група впливу», Об'єднання переселенців «Спільна справа», «Центр зайнятості вільних людей», «Агенція демократичного розвитку Донбасу»; благодійні фонди «Право на захист», «Горіння», «СВОЇ», міжнародний благодійний фонд «*Caritas Ukraine*» та інші. В процесі функціонування в громадських об'єднаннях відбувається інтеграція і виникають мережеві організації. Зокрема, «Ресурсний центр допомоги вимушеним переселенцям», який є проектом громадських ініціатив, що займаються допомогою ВПО та Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, або ГО «Запорізька мережа організацій ВПО».

Слід розрізняти самоорганізацію, спрямовану на вирішення проблем ВПО, і власне самоорганізацію ВПО. Перша охоплює значно ширше коло осіб та інституцій (волонтери, правозахисні організації, члени приймаючої громади тощо). Друга — власне внутрішньо переміщених осіб і має свою специфіку. Ця категорія громадян є соціально вразливою, вона зазнала раптової бідності, втратила соціальні зв'язки, статус і тому має відносно менші ресурси для самоорганізації. З іншого боку, стресова ситуація, необхідність вирішувати базові потреби життєдіяльності в заробітку, житлі, відстоюванні своїх прав є стимулом до самоорганізації. Ще одна особливість — вплив зовнішніх стимулів у вигляді міжнародних інституцій, які активно співпрацюють у підтримці ВПО в Україні. Експерти зазначають, що 56 % громадських організацій, що опікуються ВПО, фінансуються західними донорами і тільки 16 % за рахунок внутрішніх джерел [18, с. 8].

Вектор самоорганізації ВПО спрямований на адаптацію та інтеграцію. Проблеми виникають в умовах, коли ВПО з раптово зруйнованими компонентами соціального капіталу (соціальні контакти та взаємини) починають взаємодіяти з групами, де слабкі інші компоненти соціального капіталу: соціальні цінності та норми. У випадку, коли громадяни, що постійно проживають на території, приймають внутрішньо переміщених громадян і мають міцні структури соціального капіталу, проблеми соціальної напруги та відторгнення не виникають. Тому розвиток соціального капіталу набуває стратегічного значення в умовах загроз національній безпеці та тих соціально-економічних викликах, які їх супроводжують. Соціальна самоорганізація має великий ресурсний потенціал соціальних перетворень, в тому числі, й для відновлення Донбасу [19, с. 144].

На самоорганізацію можна впливати опосередковано через середовище, де вона відбувається, та її соціальні атрактори. Зокрема, в зарубіжних країнах має місце державна фінансова підтримка неприбутковим організаціям і опосередковано стимулюється виникнення та зміцнення самоорганізаційних структур. Так, в англосаксонській моделі підтримки недержавних організацій частка фінансування державою складає близько третини, приватна донорська та членська підтримка коливається в межах 10—50 %, а також стимулюється державою через податкові пільги. В скандинавській моделі державна фінансова підтримка недержавних організацій складає близько 20 %, в континентальній моделі (ЄС) держава бере на себе близько половини видатків, пов'язаних лише з безпосередньою діяльністю громадських організацій [20]. Фінансування здійснюється в різних формах. Зокрема, у Великій Британії благодійні організації фінансуються через державні гранти та кошти за виконання муніципальних і державних контрактів. У європейських країнах поширена практика делегування державою повноважень неприбуткового сектору вирішувати певні соціальні проблеми (бездомність, ВІЛ тощо) з їх подальшою фінансовою підтримкою.

В Україні ж питома вага фінансування громадських організацій з державного та місцевих бюджетів становила у 2018 р. лише 7,7 % (рис. 3) і коливалася від 1,4 % в Донецькій до 27,1 % в Житомирській областях. Для України властива висока регіональна асиметрія бюджетного фінансування громадських організацій. Так 93,6 % фінансування з державного бюджету та 54,4 % фінансування з місцевого бюджету припадає на м. Київ. Важливим джерелом фінансування громадських організацій в Україні є нерезиденти. В Закарпатській області вони фінансують громадські організації на 84,4 %, в Дніпропетровській на 60,9 %. В Одеській, Сумській, Харківській та Чернівецькій областях питома вага фінансування коливається в межах 43,5—49,9 %, тоді як в Україні загалом цей показник становив 34,1 %.

Розуміння потреб суспільного розвитку та ролі громадянського суспільства як найвищого рівня самоорганізації після подій 2014 р. зросло.

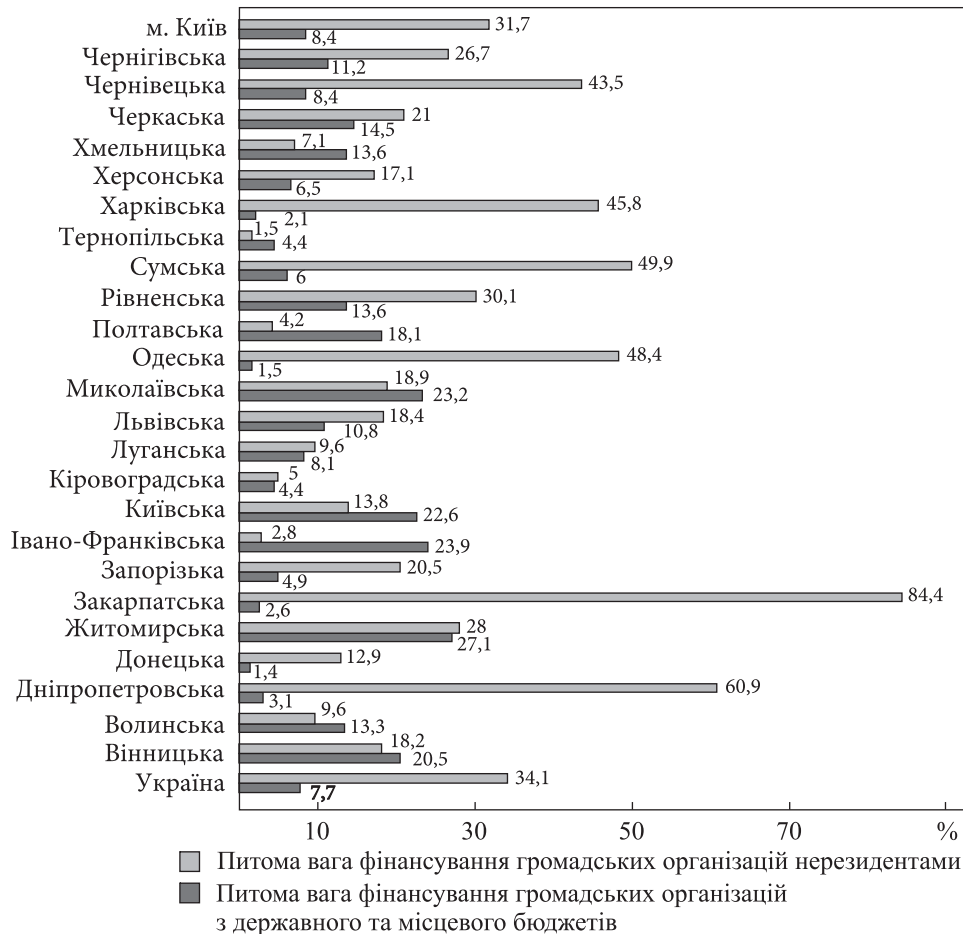

Рис. 3. Фінансування громадських організацій в Україні за окремими джерелами, 2018 р.
Джерело: розраховано за [22].

Підтвердженням цього стала розробка та впровадження Національної стратегії розвитку громадянського суспільства на 2016—2020 рр. [21]. Стратегія містить чотири пріоритетних напрями: інституційний розвиток, посилення ролі органів громадської самоорганізації у соціально-економічному розвитку країни, міжсекторальна співпраця, демократія участі та громадянське суспільство. Всі ці напрями орієнтовані на зміцнення соціального капіталу через посилення соціальних зв'язків, комунікації та взаємодії.

Для реалізації стратегії на системних засадах передбачено створення Національного фонду сприяння розвитку громадянського суспільства та розробку обласних програм реалізації стратегії, що дасть змогу забезпечити системне фінансування державної підтримки. За перший рік реалізації стратегії лише в 12 областях країни ухвалено відповідні програми. Звіти

виконання Національної стратегії розвитку громадянського суспільства на 2016—2020 рр. свідчать про такі досягнення: спрощення процедури реєстрації статутів територіальних громад, популяризація соціального підприємництва та правопросвітницька робота. Ці результати є важливими, але без структурування, широкої охоплюваності та системності в реалізації запланованих заходів ефективність впровадження стратегії значно знижується.

Відсутність ефективних реформ у країні або нездатність їх швидкого впровадження на тлі низького рівня самоорганізації населення обумовлюють появу зневіри в суспільстві, яка посилюється із черговим розчаруванням від завищених очікувань. Такий нестабільний стан суспільства може позитивно вплинути на рівень самоорганізації лише у випадку, якщо від завищених очікувань через розчарування прийде прагматизм і реалізм. Важливо, які саме стратегії розвитку обирають громадяни за таких умов. Зокрема, зневіра, бідність на тлі отримання безвізу посилює міграційні настрої частини суспільства та лише збільшує міграційні потоки. Активні, ініціативні та здатні до ризику люди, наявність яких для розвитку самоорганізації на батьківщині є важливою, нерідко від'їжджають за її межі. В умовах нестабільності та непрогнозованості вони починають «жити одним днем», ставлячи індивідуальні інтереси понад усе. Це деформує основу соціального капіталу через поширення блату, корупції та тінізації економіки.

Деформації соціального капіталу сприяють деструктивній самоорганізації, виникає, наприклад, організована злочинність, а це обумовлює криміналізацію суспільства, накопичення негативного соціального капіталу, посилення соціально-економічної нерівності та соціальної напруги. Розгортання на цьому підґрунті масових акцій протесту нерідко є об'єднанням без чітко визначених цілей, без бачення альтернативного варіанта розвитку ситуації. Як наслідок, такими соціальними рухами легко маніпулювати, в тому числі, і владним структурам. Протидіяти таким негативним наслідкам може лише розвиток громадянського суспільства на основі балансу інтересів, що зменшує соціальну напругу, покращує взаємодію народу та влади.

Самоорганізація є дієвим засобом боротьби з корупцією, злочинністю та іншими негативними соціальними проявами [23, с. 14]. Ініціюючи впливи державних структур на розвиток громадянського суспільства є важливими заходами для становлення демократичності українського суспільства. Інструментами розвитку самоорганізації є виховання громадянської позиції, створення системи ефективної комунікації населення з органами влади (громадські приймальні, слухання тощо). Важливого значення набуває виявлення лідерів та стимулювання лідерства шляхом створення соціальних ліфтів і сприяння створенню нових каналів комунікації або соціального діалогу між суб'єктами взаємодії.

Передумовами зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію є:

- Програмна підтримка в розрізі адміністративно-територіальних одиниць ініціативних груп, лідерів, ідей та проектів громадськості.
- Залучення громадських активістів до органів місцевого самоврядування, а громадських організацій — до вирішення соціально-економічних проблем на певній території.
- Проведення соціологічних досліджень, моніторингів суспільної думки та корекція роботи владних структур з їх врахуванням.
- Запровадження соціальних практик у територіальних громадах, орієнтованих на спільні планування, прийняття рішень, розподіл ресурсів та власне практичні дії.
- Інституціоналізація розвитку громад шляхом створення ресурсних центрів як складових відповідних органів місцевого самоврядування, діяльність котрих має спрямовуватись на реалізацію технологій активізації і залучення громадян до розвитку територіальної громади.
- Підвищення кваліфікації чиновників із активізацією формування компетенцій взаємодії з громадськістю, введення міжнародних стандартів управління.

Висновки. Самоорганізація є одним із механізмів розвитку соціального капіталу через створення практик інклюзивності, в результаті яких виникають певні соціальні цінності, норми, розширюється коло контактів, зміцнюються взаємозв'язки та довіра. На сучасну самоорганізацію впливають базові структурні трансформації в суспільстві: послаблення вертикальної і посилення горизонтальної структури, зростання інформатизації суспільства та його атомізація. Виникнення самоорганізації може бути обумовлене соціальною напругою, що є наслідком низького рівня соціального капіталу. Водночас відбувається процес накопичення соціального капіталу, який сприяє функціональній рівновазі у взаємодії активної громадськості та держави. На жаль, динаміка розвитку більшості форм самоорганізації населення в Україні свідчить, що це здебільшого певна реакція на виклики, пов'язані зі збройним конфліктом у країні чи адаптацією до прийнятого курсу реформ, а не результат зміцнення соціального капіталу. Тому саме розвиток соціального капіталу набуває стратегічного значення в умовах загроз національній безпеці та соціально-економічних викликах, які її супроводжують.

На державному та місцевому рівнях необхідно сприяти поширенню прогресивних практик самоорганізації населення за місцем проживання та у професійній сфері з концентрацією ресурсів і зусиль на локальних рівнях, що дасть змогу зменшити такі прояви деструктивного соціального капіталу, як корупцію, блат та тіньову економічну діяльність.

Головні напрями стимулювання розвитку соціального капіталу через самоорганізацію населення можуть охопити: зміну підходів до підготовки, підвищення кваліфікації управлінців та зростання ефективності діяльнос-

ті державних структур, стимулювання лідерства громадян на місцевому рівні, а також інвестування у створення простих та прозорих умов для громадської активності на усіх рівнях управління. Перспективами подальшої наукової роботи в цьому напрямі є дослідження впливу різних рівнів та специфіки (територіальної, соціально-демографічної) самоорганізації на розвиток соціального капіталу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 2. С. 24—41.
2. Гутнін Е. Феномен соціального капіталу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 49—56.
3. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження. *Економічний часопис* — XXI. 2003. № 5. С. 46—50.
4. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. К.: УРЕ, 1986. 596 с.
5. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем: словарь. М.: Издательство РАГС, 2001. 125 с.
6. Луман Н. Теория общества (вариант San Foca '89) / Сборник / Пер. с нем., англ.; вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппова. М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. С. 196—235.
7. Патман Р. Д. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. К.: Основи, 2001. 302 с.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М.: АСТ: Ермак, 2004. 730 с.
9. Полищук Л. Как важно быть социальным. URL: <https://iq.hse.ru/news/177673342.html> (дата звернення: 14.01.2020).
10. Кожемякіна О. М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1. С. 118—131. doi: 10.15407/dse2016.01.11
11. Хрипков К. А. Феномен самоорганизации в системе локальных взаимоотношений. *Теория и практика общественного развития*. 2018. № 1. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2018/1/sociology/khripkov.pdf (дата звернення: 26.12.2019).
12. Буркинський Б. В. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. *Економіка України*. 2013. № 1. С. 67—81.
13. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122—139.
14. Зимогляд В. Я. Феномен «самоорганізації» в проблемному полі місцевого самоврядування. *Вісник національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3. С. 247—251.
15. Новіков В. М., Семенов В. В. Досягнення справедливості як умова соціогуманітарного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2. С. 40—49. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.040>
16. Кількість юридичних осіб за організаційними формами / Державна Служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2016/ks_opfg/arh_ks_opfg_16.htm (дата звернення: 13.01.2020).
17. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України 7 жовтня 2019 / Фонд демократичних

- ініціатив імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan> (дата звернення: 11.12.2019).
18. Kuznetsova, I. & Mikheieva, O. NGO Representatives' View of the Social Consequences of Forced Displacement in Ukraine. Partnership for Conflict, Crime and Security Research. March 2018. URL: <https://zenodo.org/record/1247928#.WzpA2X59hE5> : (дата звернення: 10.07.2020).
 19. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 448 с. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2016/2016_mono_Novikova_Amosha_Antonyuk_2016.pdf (дата звернення: 03.07.2020).
 20. Регулювання діяльності громадських організацій в країнах ЄС, США та Канаді / Європейський дослідницький центр. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28925.pdf> (дата звернення: 14.01.2020).
 21. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>
 22. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 р. / Дані Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 07. 11. 2019).
 23. Виттих В. А. Механизмы социальной самоорганизации. *Проблемы управления и моделирования в сложных системах: труды XII международной конф.* — Самара: Самарский научный центр РАН, 2011. С. 10—17.

REFERENCES

1. Stepanenko, V. (2001). Sotsialnyi kapital u sotsiologichnii perspektyvi: teoretyko-metodychni aspekty doslidzhennia [Social capital in sociological perspective: theoretical and methodological aspects of research]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh — Sociology: theory, methods, marketin*, 2, 24-41 [in Ukrainian].
2. Huhnin, E. & Chepak, V. (2001). Fenomen sotsialnoho kapitalu [The phenomenon of social capital]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh — Sociology: theory, methods, marketin*, 1, 49-56 [in Ukrainian].
3. Bova, A. (2003). Sotsialnyi kapital v Ukraini: dosvid empyrchnoho doslidzhennia [Social capital in Ukraine: the experience of empirical research], *Ekonomichnyi chasopys—XXI — Economic Journal — XXI*, 5, 46-50 [in Ukrainian].
4. Shynkaruk, V. (Eds.). (1986). *Philosophical Dictionary*. Kyiv: URE [in Ukrainian].
5. Karpichev, V. S. (2001). Organizaciya i samoorganizaciya social'nyh sistem: slovar' [Organization and self-organization of social systems]. M.: Yzdatelstvo RAHS [in Russian].
6. Luman, N. (1999). *Society Theory* (San Foca '89 Edition). Theory of society. Digest. A. F. Filippova (Ed.); M.: KANON-press-Ts, Kuchkovo pole [in Russian].
7. Patman, R., Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (2001). Tvorenna demokratii: Tradytzii hromadskoi aktyvnosti v suchasni Italii [Creating Democracy: The Traditions of Public Activity in Modern Italy]. Kyiv: Vyd. Solomii Pavlychko "Osnovy" [in Ukrainian].
8. Fukuyama, F. (2004). Doverie: social'nie dobrodeteli i put' k процветанию Fukuiama [Trust: social virtues and the path to prosperity]. Moskva: AST: Ermak [in Russian].
9. Polishchuk, L. Kak vazhno byt' social'nym [The importance of being social]. Retrieved from <https://iq.hse.ru/news/177673342.html> [in Russian].
10. Kozhemiakina, O. M. (2016). Dovira ta sotsialnyi kapital: prostoro-va tsinnisno-normativna interpretatsiia [Trust and social capital: a spatial value-normative interpretation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and the social economy*, 1, 118-131. doi: 10.15407/dse2016.01.11 [in Ukrainian].

11. Hripkov, K. A. (2018). Fenomen samoorganizatsii v sisteme lokal'nyh vzaimootnoshenij [The phenomenon of self-organization in the system of local relationships]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*. — *Theory and practice of social development*, Vol. 1. Retrieved from http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2018/1/sociology/khripkov.pdf [in Russian].
12. Burkynskyi, B. V. (2013). Sotsialnyi kapital: sutnist, dzherela ta struktura, otsinka [Social capital: essence, sources and structure, valuation]. *Ekonomika Ukrainy — Ukraine economy*, 1, 67-81 [in Ukrainian].
13. Koulman, Dzh. (2001). Kapital ocial'nyj i chelovecheskij [Capital is social and human]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'* — *Social Sciences and Modernity*, 3, 122-139 [in Russian].
14. Zymohliad, V. Ia. (2016). Fenomen "samoorganizatsii" v problemnomu poli mistsevoho samovriaduvannia [The phenomenon of "self-organization" in the problematic field of local self-government]. *Visnyk natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia imeni Yaroslava Mudroho"* — *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 3, 247-251 [in Ukrainian].
15. Novikov, V. M., Semenov, V. V. (2013). Dosiahnennia spravedlyvosti yak umova sotsio-humanitarnoho rozvytku [Achieving justice as a condition of socio-humanitarian developm]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and social economy*, 2, 40-49. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.040> [in Ukrainian].
16. Kilkist yurydychnykh osib za orhanizatsiinykh formamy / Derzhavna Sluzhba statystyky Ukrainy [Number of legal entities by organizational forms / State Statistics Service of Ukraine] www.ukrstat.gov.ua. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoy/ukr/EDRPU_2016/ks_opfg/arh_ks_opfg_16.htm [in Ukrainian].
17. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: pohliad hromadian. Zahalnonatsionalne doslidzhennia hromadskoi dumky naseleennia Ukrainy 7.10.2019 / Fond demokratychnykh initsiatyv imeni Ilka Kucheriva [Civil society in Ukraine: the view of citizens. National opinion poll of the population of Ukraine October 7, 2019 / Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation] dif.org.ua. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad> [in Ukrainian].
18. Kuznetsova, I. & Mikheieva, O. (2018). NGO Representatives' View of the Social Consequences of Forced Displacement in Ukraine. Partnership for Conflict, Crime and Security Research. URL: <https://zenodo.org/record/1247928#.WzpA2X59hE5>
19. Novikova, O. F., Amosha, O. I., Antoniuk, V. P. (2016). Internally displaced persons: from overcoming obstacles to success strategies. Retrieved from https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2016/2016_mono_Novikova_Amosha_Antonyuk_2016.pdf [in Ukrainian].
20. Rehuliuвання diialnosti hromadskykh orhanizatsii v krainakh YES, SSHA ta Kanadi / Yevropeyskyi doslidnytskyi tsentr [Regulation of public organizations in the EU, USA and Canada / European Research Center]. euinfocenter.rada.gov.ua Retrieved from <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28925.pdf> [in Ukrainian].
21. Pro spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy [On Promoting Civil Society Development in Ukraine: Presidential Decree]. Retrieved from www.president.gov.ua. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> [in Ukrainian].
22. Diialnist hromadskykh orhanizatsii v Ukraini u 2018 r. / Derzhavna Sluzhba statystyky Ukrainy [Activities of public organizations in Ukraine in 2018 / State Statistics Service of Ukraine] www.ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
23. Vittih, V. A. (2011). Mekhanizmy social'noj samoorganizatsii [Mechanisms of social self-organization]. Problems of control and modeling in complex systems: proceedings of the

XII international conference '11- Samara: Sam Scientific Center of the Russian Academy of Sciences — *Problemi upravleniya i modelirovaniya v slozhnyh sistemah: trudy XII mezhdunarodnoj konf.* — (pp. 10-17). Samara: Sam NC RAN [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.06.2020.

H. O. Kraievska, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: kraevskah@gmail.com
ORCID 0000-0002-0239-8855

SELF-ORGANIZATION OF THE POPULATION IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL CAPITAL OF UKRAINE

The article deals with modern features of self-organization of population in Ukraine from the point of view of accumulation of social capital. The purpose of the article is to identify the characteristics of the influence of self-organization on the development of social capital, taking into account the directions of modern transformational changes in Ukrainian society. Research methods: general scientific methods of analysis and synthesis are used to collect, process and systematize research results; abstract-logical to establish the relationship between self-organization and social capital; statistical to collect and systematize data; comparison method - to identify whether the dynamics of various forms of self-organization correspond to the needs of society; induction and deduction - to justify the prerequisites for strengthening social capital through self-organization. The basic theoretical approaches to the interconnection of the concepts of social capital and self-organization of the population are summarized. On the basis of generalizations, a scheme of influence of self-organization on the accumulation of social capital is developed, which reflects the ways of accumulation of social capital and determinants of self-organization. The interconnection of the concepts of self-organization of the population and its social capital, which is realized through the norms of interaction, character of values and structure of civic involvement, is established. It is proved that the presence of a sufficient level of social capital, manifested in trust, solidarity, identity and responsibility, is one of the main determinants of self-organization. The levels of self-organization of the population are distinguished with the identification of peculiarities of influence of social capital on each of them. The influence of modern basic structural transformations in society on the self-organization of the population in the context of social capital accumulation is evaluated. The classification of forms of self-organization on the basis of association (production and consumer interests, values, territory of residence, volume and speed of threats) is carried out. The dynamics of the main forms of self-organization of the population are analyzed and it is found that it reflects the transformations in the society that are under the influence of reforms, but its volumes do not meet the needs of public activity of the population and are not the result of a sufficient level of social capital, but rather a response to contemporary challenges in society. The prerequisites for strengthening social capital through self-organization, which include identifying and supporting initiative groups of the population, forming a system of feedback from the authorities with the public, professionalizing and expanding the subjects of social dialogue, securing against formalization and creating transparent conditions for the activities of different forms of self-organization, are substantiated, upgrading the skills of civil servants through the formation of public relations competencies.

Keywords: social capital, self-organization, social norms, civil society, transformation of society.